

вершина в історії України. – 2012. – Вип. 5. – С. 6–9.

10. Галятівський І. Ключ розуміння / [Підг. до вид. І. Чепіга]. – К.: Наукова думка, 1985. – 448 с.

11. Филарет (Гумилевский). Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – 178 с.

12. Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потребної» Иоанникия Галятівського в русском переводе / А. Тарасенко. – Чернигов: Десна, 2013. – 312 с.

13. Доценко А. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність / А. Доценко, І. Шевчик // Чернігівські старожитності. – 2010. – Вип. III. – С. 4–72.

14. Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времени основания до наших дней (1060–1903 год), святыни и достопримечательности с рисунками. – Чернигов, 1903. – 236 с.

15. Непотенко І. Єлецький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: діяльність в умовах становлення радянської влади / І. Непотенко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2016. – Вип. 30. – С. 256–269.

16. Великий. Добрий почин / Великий // Більшовик (Чернігів). – 1934. – № 72. – С. 4.

17. У Чернігові думають, як укріпити схили історичних зон. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2491190-u-chernigovi-dumaut-ak-ukripiti-shili-istoricnih-zon.html>. – Дата доступу: 19.01.2019.

Литовченко А.Л. Елецкий монастырь в Чернигове как составляющая исторической среды города

В статье рассмотрены вопросы исторического центра города Чернигова, его составляющих, памятников архитектуры, природного ландшафта и панорамы. Особое внимание уделено Елецкому монастырю, его влиянию на видовую составляющую исторической среды города. Отмечена необходимость сохранения исторического центра в условиях современных градостроительных преобразований.

Ключевые слова: Елецкий монастырь, памятники архитектуры, историческая среда, ландшафт, панорама.

Lytovchenko O.L. Yeletskyi monastery in Chernihiv as a warehouse of the town's historic environment

The article deals with the issues of the historical town center of Chernihiv, its components, architectural monuments, natural landscape and panorama. Particular attention is paid to the Yeletskyi monastery, its influence on the specific component of the historical environment of the town. The necessity of preserving the historical center in the conditions of modern city-building transformations is emphasized.

Key words: Yeletskyi monastery, architectural monuments, historical environment, landscape, panorama.

13.02.2019 р.

УДК 75.052.025.4:[726:271.2-523.41(477.51-25)]

А.Б. Гаркуша

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ОЛІЙНОГО СТІНОПISУ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХІХ ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ м. ЧЕРНІГОВА

У статті йдеться про пам'ятку історії та мистецтва – настінний живопис Спасо-Преображенського собору (ХІ ст.) у Чернігові, створений у першій чверті ХІХ ст. Стисло подається історія досліджень і реставрації розписів у другій половині ХХ ст. та на початку ХХІ ст., окреслюються проблеми, пов'язані зі збереженням даного комплексу монументальних розписів.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, настінний розпис, пам'ятка, мистецтво, проблеми, охорона, дослідження, реставрація.

Один з найстаріших храмів Подніпров'я часів Київської Русі, що унікально зберігся до наших днів, – Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Йдеться передусім про збереженість його архітектури, як зовнішньої так і внутрішньої. Разом із конструктивними елементами внутрішньої архітектури ХІ ст., іконостасом кінця ХVІІІ ст., істотною частиною сучасної храмової декорації Спаського собору є олійний стінопис, який ось уже майже два століття прикрашає стіни давньоруського храму. Створений у першій чверті ХІХ ст., даний настінний розпис являє собою комплекс сюжетних композицій на теми Старого та Нового Заповіту. Він має оригінальну і доволі цікаву ідейну основу, органічно вписався в інтер'єр древнього храму, відіграє значну роль у його внутрішньому опорядженні і становить певну історичну та мистецьку цінність. Його дослідження дозволяють розширити інформаційне поле Спаського собору загалом та виокремити вище означений стінопис як пам'ятку історії та мистецтва ХІХ ст., зокрема, для її збереження. Для позначення олійного стінопису у літературі, в т. ч. у даній публікації, вживаються також терміни «олійний стінопис першої чверті ХІХ ст.», «монументальний живопис ХІХ ст.», «олійні розписи», «комплекс монументальних розписів».

На думку автора даної студії, ця пам'ятка заслуговує стати окремим об'єктом прискіпливої уваги не лише з боку дослідників істориків чи мистецтвознавців, а й фахівців з реставрації та охорони [1, с. 25–30]. Тим більше, що у найближчому майбутньому виповниться 200 років із часу, коли було закінчено створення даного згаданого стінопису. Однак, на сьогодні у сфері його збереження постає низка проблем, через наявність яких виникає загроза існуванню розпису.

Потреба у новому стінопису у Спасо-Преображенському (Спаському) соборі виникла після пожежі 1750 р., яка за оцінкою відомого історика, археолога, мистецтвознавця М. Макаренка стала для храму найбільш руйнівною [2, с. 187]. Було завдано значної шкоди власне споруді та її бічним прибудовам, але найсильніше постраждало внутрішнє опорядження церкви. Вірогідно, що ця пожежа могла остаточно зруйнувати залишки фрескового живо-

пису XI ст. Наступні десятиліття були присвячені відновленню собору, яке через постійний брак коштів здійснювалося надзвичайно повільно. Лише у кінці XVIII ст. у храмі спромоглися встановити новий іконостас. Питання ж про новий стінопис Спасо-Преображенського кафедрального собору було порушено лише на початку XIX ст. Ініціатором був тодішній архієпископ чернігівський Михайло (Матвій Десницький, майбутній митрополит Санкт-Петербурзький – А. Гаркуша.) [3, с. 6]. Автором проекту нового настінного живопису став соборний протоієрей Іоан Єленєв, якому преосвящений надав велику підтримку. Початковий проект, створений о. Іоаном у кінці 1814 р., хоча й був підтриманий архієпископом, згодом, після зміни керівництва єпархії, і знов-таки через брак коштів, перероблявся та узгоджувався. Створення проекту, його погодження з керівництвом, збір коштів, яких весь час було недостатньо, укладення контракту з підрядником – весь підготовчий процес затягнувся на роки, і до роботи приступили лише у березні 1821 р. Попри зобов'язання підрядника закінчити розпис церкви до вересня 1821 р., задумане було завершено, як можна припустити, восени 1824 р. [3, с. 18].

Уперше історію нового стінопису Спасо-Преображенського собору, як частини внутрішнього декору, було описано приблизно через півстоліття після його створення, у 5-й книзі видання «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», надрукованій за редакцією архієпископа чернігівського Філарета Гумілевського на початку 70-х рр. XIX ст. [4]. Протягом останньої чверті XIX ст. та у дорадянський період XX ст. (до 1917 р.), час від часу, цей живопис згадувався у публікаціях історичного та краєзнавчого змісту [5]. Інформацію про олійний стінопис Спаського собору першої чверті XIX ст., як про окремих історико-культурний об'єкт, першим у науковий обіг повноцінно увів П. Добровольський, правитель справ Чернігівської губернської архівної комісії, відомий чернігівський історик та краєзнавець. У публікації «Архів Чернігівського Кафедрального собору» він подав досить розлогий матеріал про створення настінного розпису у XIX ст. та його подальшу долю [3]. Інші дослідники вказаного вище періоду у переважній більшості публікацій згадують про олійні розписи побіжно або доволі стисло і відгукуються про них суперечливо [6]. У радянську добу вчені та архітектори, які досліджували Спасо-Преображенський собор, зокрема М. Макаренко (1923 р.), віддавали перевагу вивченню його архітектури та археологічним обстеженням. Якщо і згадувалося про монументальний живопис, то, зазвичай, про фрагменти фрескового (XI ст.) [2, с. 187]. З кінця 40-х років XX ст. зазначений стінопис став взагалі недоступним для вивчення, оскільки за рішенням релігійної громади, у користуванні якої на той час перебував храм, внутрішні поверхні стін були побілені, і живопис опинився під шаром забілу [1].

У 1963–1969 рр. дослідження Спаського собору здійснювалися під керівництвом київських архітекторів М. Холостенка та М. Говденко. Під час обстеження при-

міщення церкви художником-реставратором В. Бабюком були розкриті фрагменти настінного живопису. У 1967 р. після відповідної постанови Ради Міністрів УРСР про створення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника (тепер – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») відбулася музеефікація Спасо-Преображенського собору. Це дало початок новим дослідженням та реставрації пам'ятки. У процесі вивчення стану собору в 1972–1974 рр. згадуваний вище художник-реставратор В. Бабюк за участю реставратора Р. Боголюб досліджували настінний живопис північної нави, а з 1979 р., по суті, почалися масштабні реставраційні роботи з розкриття настінного живопису першої половини XIX ст.

Реставрацію здійснювала бригада художників-реставраторів Київської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (КМСНРВМ) Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління (УСНРВУ). У складі бригади в різний час працювали художники-реставратори О. Лісаневич, А. Остапчук, В. Поліщук, А. Дзисюк, В. Дорошенко. Очолювала на той час дільницю з реставрації живопису і була куратором реставраційних робіт І. Дорофійенко. Реставраційні роботи відбувалися паралельно із дослідженнями та фотофіксацією.

Процес реставрації тривав із кінця 70-х до початку 90-х рр. XX ст. і здійснювався у кілька етапів [7].

Документи, що зберігаються у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній», дозволяють відстежити послідовність та етапи здійснення реставрації олійного стінопису у кінці 70-х – на початку 90-х років XX ст.

1-й етап – 1978–1979 рр. – ремонтно-реставраційні роботи здійснювалися у нартексі Спаського собору. На цьому етапі були розкриті раніше невідомі фрагменти настінних розписів XI – XII ст. та стінопис 70-х рр. XIX ст.

2-й етап – 1980–1985 рр. – відбулася реставрація монументального розпису першої чверті XIX ст. у північній наві; провадилися роботи по розкриттю, укріпленню і тонуванню. У цей же час з-під шару крейди відкривають дві композиції у південній наві.

3-й етап – друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст. – відбулася реставрація олійного стінопису першої чверті XIX ст. у південній апсиді і південній наві.

4-й (останній) етап реставрації припадає на першу половину 90-х рр. XX ст., коли Спасо-Преображенський собор знову став діючим храмом, оскільки у 1991 р. він був переданий релігійній громаді УПЦ у безоплатне користування. У цей період здійснювалася реставрація вівтарної частини та центральної нави.

Таким чином на середину 90-х рр. XX ст. весь монументальний живопис Спасо-Преображенського собору – фрагменти фрескових розписів XI ст., олійний стінопис XIX ст. – було відреставровано. Оскільки Спасо-Преображенський собор на той час уже мав статус музею, це най-

кращим чином сприяло збереженню відновленого розпису.

У 1992 р. Спаський собор був переданий релігійній громаді УПЦ (тепер УПЦ МП) у безоплатне користування. Зі зміною статусу споруди змінилися умови збереження настінного живопису.

Останні 27 років у соборі двічі на день відбувається літургія, під час якої запалюється певна кількість свічок. Обстеження, проведене у жовтні 2002 р. Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест»), показало, що вологість стін, як зовні, так і в інтер'єрі, перевищує допустимі норми [8]. Моніторинг температурно-вологісного режиму, що здійснювався протягом 2010 р., засвідчив особливості і тенденції мікроклімату у Спаському соборі [9]. Виявилось, що у неопалювальний період (квітень – вересень) відносна вологість у приміщенні собору підвищується до 75%, тоді як норма становить 50–65% [9]. Під час недільних служб та у дні великих церковних свят, коли у церкві збирається велика кількість вірян і значна кількість відвідувачів, у храмі спостерігається т. зв. «ефект тропіків», який характеризується різким підвищенням температури та вологості [9]. Така дестабілізація температурно-вологісного режиму у соборі негативно позначається на стінописі і є доволі важливим фактором впливу на його збереженість. Це викликає занепокоєння, тим більше, що за останні двадцять років кількість присутніх на недільній літургії та у великі свята значно виросла. Згадуваний вище «ефект тропіків» відбувається тепер уже не «інколи», а регулярно – під час двох недільних ранкових служб, які відправляються одна за одною. Не варто забувати про ще один істотний для настінного розпису фактор негативного впливу, пов'язаний з літургією. Це – свічна кіптява. Про її негативну дію на стан настінних розписів свідчить, до прикладу, наступний факт. На початку 2000-х (через 15–20 років після реставрації) на склепінні північної нави навіть неозброєним оком добре проглядалося зображення нічного неба із повним місяцем і зірками та написом, який легко читався: «Твоя єсть ніч». На сьогодні зображення неба істотно потьмяніло, а напис ледве читається, і то лише у сонячну погоду.

Проаналізувавши увесь стан справ, пов'язаний з олійним стінописом XIX ст. у Спасо-Преображенському соборі м. Чернігова, можна у підсумку констатувати, що перебування великої кількості вірян у діючому храмі створює для існування монументального розпису певну загрозу. Вона проявляється як у перепадах температурно-вологісного режиму в споруді у межах певних часових відрізків, так і у негативному впливові свічної кіптяви. Власне, задля збереження олійного розпису передусім необхідне його ретельне і масштабне обстеження фахівцями-реставраторами, яке дозволить з'ясувати справжнє становище, у якому він перебуває. Таке вивчення дасть можливість здійснювати контроль за станом живопису у подальшому, а також визначить спектр необхідних заходів, за допомогою яких можна буде вчасно реагувати на будь-які зміни руйнівного характеру.

ПОСИЛАННЯ

1. Гаркуша А. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст.) у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони / А. Гаркуша // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'ятокознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболев (голова) та інш.] – Чернігів.: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5(8). – С. 25–32.
2. Макаренко М.О. Біля Чернігівського Спаса: археологічні дослідження року 1923 / М.О. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / за ред. М. Грушевського. – К., Держ. видав. України, 1928. – С. 184–196.
3. Добровольський П.М. Архив Черниговского кафедрального собора / П.М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерни. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 6–18.
4. Гумилевский Ф. Чернигов / Ф. Гумилевский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 11–19.
5. Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорядняського періоду (XIX ст. – 1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 36–40.
6. Гаркуша А. Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору у Чернігові: проблеми дослідження / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2018. – № 6. – С. 55–60.
7. Гаркуша А. Реставрація настінного живопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині XX та на початку XXI ст. / А. Гаркуша // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'ятокознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболев (голова) та інш.] – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С. 300–307.
8. Пам'ятка архітектури XI–XII ст. Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові: Звіт про науково-технічне обстеження нартексу. Рекомендації по технології ремонтно-реставраційних робіт / Держ. наук.-технол. центр консервації та реставрації пам'яток; Скляр С.В. та ін. – К., 2002. – 27 с. – Зберігання: НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, № 27.
9. Михеєнко Н., Черняков С. Моніторинг температурно-вологісного режиму Спасо-Преображенського собору XI ст. – пам'ятки архітектури національного значення / Н. Михеєнко, С. Черняков // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'ятокознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: А.Л. Курданов (голова) та інш.]. – Чернігів, 2012. – Вип. 1(4) – С. 96–99.

Гаркуша А.Б. Проблемы сохранения масляной стенописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора в Чернигове

Статья посвящена проблемам сохранности масляной настенной росписи Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове, созданной в первой четверти XIX в., как памятника искусства, а также объекта исторического, искусствоведческого исследования, охраны и реставрации. Рассматриваются история их исследования и реставрации в XX в. Обозначен ряд проблем, возникающих в связи с охраной данного комплекса росписей.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, настенные росписи, памятник, комплекс росписей, искусство, исследование, реставрация.

Harkusha A.B. Problems of preservation of oil mural painting (the first quarter of the XIXth century) of Saviour Transfiguration Cathedral in Chernihiv

The article is devoted to the problems of preservation of the oil mural painting of the Saviour Transfiguration Cathedral (XIth century) in Chernihiv, created in the first quarter of the XIXth century, as a monument of art, as well as an object of historical, art criticism research, protection and restoration. The history of their researches and restorations in the XXth century are considered. A number of problems arising in connection with the protection of this complex of mural paintings are defined.

Key words: Saviour Transfiguration Cathedral, mural paintings, a monument, the complex of mural painting, an art, problems of preservation, researches, restoration.

16.02.2019 р.

